

Informatie Gids van het dorp Etten & het dorp Leur

*Iedere dag een eigen tocht, met een verhaal
Langs waardevol cultuurhistorisch
monumentaal erfgoed
Dat wij lenen van onze nakomelingen*

**Open Monumentendag en
Brabants Erfgoedweekend 2023**

Levend Erfgoed
'Als monumenten
konden praten'

Open Monumentendagen en Brabants Erfgoedweekend 2023

Dit jaar is het landelijk thema: **Levend Erfgoed, 'Als monumenten konden praten'.**

Duizenden monumenten in ons land openen het weekend van zaterdag 9 en zondag 10 september, van 11.00 tot 17.00 uur, **gratis** hun deuren. *De organisatie van Open Monumentendagen in Etten-Leur:*

Heemkundekring Jan uten Houte, werkgroep 'Monumentaal Onroerend Erfgoed'.

Inleiding

Om een wat duidelijker cultuurhistorisch beeld te krijgen van de ontstaansgeschiedenis en de bouwhistorische ontwikkelingen van het dorp Etten en het dorp Leur eerst een korte inleiding;

Etten wordt genoemd vanaf 10 juni 1261, de Leurse haven vanaf 1450, Etten-Leur ontstond in 1968.

Etten

In 1261 hebben landmeters gronden ingemeten voor ontginningen en om kleine nederzettingen en turfgraverijen te starten die eeuwen lang bedrijvigheden meebrachten. De turf uit het gebied 'Bremberg' werd vervoerd via de gegraven 'Leurse Vaart' en rivier 'de Mark'. De oudste woonkern is gebied 'de Banakker' waar werd geboerd en boerderijen zich ontwikkelden. **Zo ontstond Etten, een klein boerendorp vooral gericht op de landbouw.**

Bodemresten van een vrij **monumentale 12e eeuwse kerk** wijzen er op dat Etten al vroeg een zekere welstand moet hebben gekend.

Leur

Waarschijnlijk in 1461. Er was toen een huis 'opte Loer'. Vanaf 1200 was er al een nederzetting van turfstekers. Door de aanwezigheid van de haven, scheepvaart, handel en welvaart is 'Op de Leur' gegroeid. Een van de oudste industrieën was de baksteenfabricage. In het 'gebied van Attelaken' stonden al tijdelijke bouwwerken, **de steenbakovens**. In 1461 is het initiatief en op 3 februari 1470 het besluit genomen om **een steenweg** aan te leggen, die op 3 oktober 1515 werd hersteld. Met **de overslaghaven**, ontstaan in de 16e eeuw, voor de afvoer van turf via de 'Loersche Vaart' ging het na 1900 bergafwaarts vanwege vervoer per spoor en over de weg. **Leur droeg een industrieel en handelskarakter**, vooral rondom de haven waren veel grote bedrijven te vinden. **De Korte- en Lange Brugstraat** waren eeuwenlang de belangrijkste straten van Leur.

'Het spoor' is niet **de juiste cultuurscheiding tussen Etten en Leur, de grens liep echter langs het 'Sander'- de 'Baai'- en de 'Lage Neerstraat'.**

In de route

Er zijn uit Etten en Leur monumentale objecten en gebouwen in deze Informatiegids opgenomen die de ontstaansontwikkeling van de cultuurhistorie en de bouwhistorie vertegenwoordigen.

- Briefkaartfoto's uit '**Etten-Leur in oude ansichten**' uit de periode van 1880-1925 en huidige eigen foto's staan bij de beschrijvingen.
- Om een beter inzicht te krijgen in het ontstaan van **de Markt in Etten met boerderijen en de Leurse Haven in Leur met industriegebieden** zijn deze omschreven.
- **Alle negen ooit bestaande windmolens en watermolen** in Etten en Leur zijn met ieder zijn eigen specialisaties vermeld.
- **Bomen in parken en natuur** zijn opgenomen en omschreven in het kader van het landelijk thema 'Levend Erfgoed', 'Als monumenten konden praten'.

HISTORISCH ERFGOED in het dorp ETTEN

1. Het Oude Raadhuis, Markt 1 te Etten, gebouwd op de plek waar vroeger al een raadhuis heeft bestaan. **Het eerst vermeld in 1261 en toen genoemd dorps- of rechtshuis.** De architect Philip Willem Schonck kreeg opdracht een nieuw raadhuis te ontwerpen. Met de bouw daarvan werd begonnen in 1776, een 'eenvoudige baksteenbouw in klassicistische stijl, met hardstenen plint en een fronton met hoekpilasters waarin het gemeentewapen, met een hardstenen blauwe pui, een gebouw van aanzien.

Het torentje van het oude dorps huis, waarin de klok hing, werd op het dak aangebracht. ~ Zie foto 1

2. voormalig 19e eeuws brandspuithuisje, nu *Mariakapel*, Markt 2 te Etten, vroeger waren deze huisjes onderdeel van de brandbestrijding in de afzonderlijke wijken in dorpen. In deze huisjes was de opslag van de mobiele brandwaterpomp met waterbak, mobiele handbrandspuiten, slangenwagens, leren brandemmers, ladders en haken. Soms werd op een 'spuithuis' de naam 'Stoombrandspuit' vermeld.

3. Voormalige kosterwoning met schuurtje, nu *City Shop / Tourist Information*, Markt 4 te Etten, woning met klokgevel en kroonlijst, in 1843 gebouwd als kosterwoning. In 1861 verkocht aan de Hervormde Gemeente van Etten en daarna in 1902 geheel herbouwd en vervolgens in 1959 herbouwd met afkomende bouwmaterialen van de gesloopte Nederlands Hervormde pastorie.

4. Voormalige Nederlands Hervormde Raadhuis- en Raadzaalkerk, ook Catharinakerk en Van Goghkerk genoemd, met kerktoeren, Markt 6 te Etten, het eerst zo genoemd en vermeld in 1261, gewijd aan de H.H. Lambertus en Catharina. Met de voor ons land unieke **gotische bakstenen 'Gemeentetoren'** uit 1771 die de enige gotische toren in ons land uit dit tijdperk is.

De inventaris bestaat oa. uit een eiken preekstoel uit 1584, een 17e eeuws doophek, een koperen lezenaar, de orgelgalerij, hardstenen zerken en grafstenen in de vloer en drie kroonluchters. In de kerktoeren bevinden zich luidklokken en een carillon bestaande uit 48 klokken. ~ Zie foto 4

Ook toen de gemeente Etten 'de gemeentetoren', de huidige kerktoeren, niet meer wilde restaureren schoot Sybrand Heerma van Voss te hulp. Toen begin 1911 duidelijk werd dat de gemeente Etten **geen geld had of wilde uitgeven** om de toren te restaureren en hem dan maar wilde afbreken, kwam Heerma van Voss in actie;

Hij schonk het geld onder andere middels een overeenkomst en op schriftelijke voorwaarde dat de gemeente de toren van de Nederlands Hervormde Kerk voortaan beter zou onderhouden. **Uiteraard stelde hij enige voorwaarden, waaronder de verplichting voor de gemeente om voor de toren blijvend een verzekering tegen brandschade af te sluiten en 'hem steeds te blijven onderhouden in den staat waarin hij na de herstelling in zijn oorspronkelijke vorm zal zijn gebracht'.** Een overeenkomst die dus heden ten dage nog steeds voor de gemeente van kracht is...

5. Huis 'de Zwaan', Markt 7 te Etten, kort na 1628 gebouwd als karakteristieke ruime woning voor Jan Dirven, notaris en substituutsecretaris, later secretaris van Etten. Het pand is vervolgens diverse malen verbouwd en in 1957 gerestaureerd, mede ten behoeve van restaurants die er gevestigd werden.

6. Voormalig herenhuis, mogelijk al vanaf 1831 genaamd; '**De Linden**', Markt 9 te Etten, een van de mooiste rijksmonumenten, tegenover de Moeierboom op de Markt. Huis met twee dwarse zadeldaken en zijtopgevels. Aanpandig een koetshuis en een tuinhuisje met aanhangende boom.

In de archieven zijn, vanaf 1567, meerdere naamgevingen over dit pand, zoals; vanaf 1676 'De Witte Winthont' en 'De Winthont', 'De Wynthont' en 'De Witte Hazewinthont'.

In 1584 spreekt men van een hofstede. Ten noorden van dit pand stond het door **Jan uten Houte gestichte gasthuis** van Etten. Bij 'De Winthont' behoorde, omstreeks 1633 bierbrouwerij 'Cambrinus'.

Het pand was '**een van de vroegste en belangrijkste herbergen uit die tijd aan de Markt van het dorp Etten**'. Het huis is gebouwd als herberg. In de 80-jarige oorlog zijn er door soldaten vele verteringen gedaan bij het beleg van Breda in 1624.

In het pand woonden notarissen, de schout, de burgemeester en de gemeentesecretaris, dokter Van der Mast en daarna de familie van dokter Mol. ~ Foto 6

~ **De Moeierboom** op de kop van de Markt te Etten. Een moeierboom is **een grootbladige lindeboom, ook wel zomerlinde genoemd**. Deze boom heeft niet de normale vorm, die 20 meter hoog had moeten zijn. Door blikseminslag of storm is de boom haar top kwijtgeraakt? De zware takken worden door een metalen frame ondersteund. Hij is in Etten in 1675 geplant en een ideaal rustpunt bij wandelingen en fietstochten. Je kunt heerlijk in de schaduw genieten van een prachtig uitzicht over de Markt.

In Etten-Leur staan wel 1300 verschillende soorten linden. In Brabant heeft de lindeboom een goede status. Op menige markt en plein stonden of staan ze nog steeds. Er werd in de Middeleeuwen recht gesproken, misschien was er wel een openlucht-rechtbank. ~ foto 6A

~ **In Etten op 'de Kuype'**, zo werd de markt genoemd, was lange tijd een erg belangrijke vee- en paardenmarkt. Bij de kerk en het Wipeind waren drinkplaatsen voor vee, genaamd een 'brink'. Vanaf 21 augustus 1890 reed op de Markt te Etten, vanaf de Vaartkant, **een paardentram voor personen- en goederenvervoer**, naar het centrum van Leur dat aansloot op de stoomtramlijn van Breda naar Etten. Er was een '**station paardentram**' bij het begin van het Lichttorenhoofd in Leur. Het **stoomtramstation** van Etten was gevestigd op de Markt in het '**Neerlandsch Koffyhuys**'. Hier was een gedeeltelijk dubbelspoor voor het laden en overladen van goederen en het elkaar laten passeren van trams.

~ Foto 6B

7. Sint Paulus'Hofje, Markt 43-73 te Etten, waarvoor in 1681 opdracht werd gegeven aan architect Urbanus van Yperen om een begroting en een tekening te maken **'op het fatsoen van het Hofje van Juffrouw Cornelia Van Wouw'**, aan de Beestenmarkt in Den Haag (1647), het bouwvoorbeeld dat nog steeds bestaat. Dat was nodig ook, want ervaring met hofjes bouwen had men niet in **West-Brabant**. ~ Foto 7

Het begrip 'hofjes' is eigenlijk een begrip uit **het westen** van Nederland. In het oosten van Nederland hebben we het over een aantal kamers, in particuliere huizen, die verbouwd werden voor opvang van armlastige ouderen. Vooral vermogende particulieren hielden zich bezig met armenzorg.

'Het Paulshofke' werd gebouwd en bestond uit een aaneenschakeling van 16 lage en smalle individuele kleine huisjes, met de voordeur aan de binnenzijde van het hofje en een blinde gevel naar buiten, verder een kapel, dit allemaal om een besloten rechthoekige binnenplaats met beplanting en waterpomp. De muur waarin een historische boogpoort is de enige vrije toegang tot het openbare hofje. **Van het Sint Paulus'Hofje is de bouwtrant royaler en soberder met een boersere gemoedelijke Brabantse slordigheid in overeenstemming met het landelijk 'agrarisch bouwen' door minder geschoolde bouwlieden. Niet zo keurig afgewerkt als de statige gebouwen in de grote steden.** Dit hofje is het enige nog bewoonde particuliere historische liefdadigheidshofje in Noord-Brabant.

Men denkt en veronderstelt dat Beatrix (sr.) zelf geen enkele band met Etten had. Bovendien liet zij in haar testament ook geld na aan een ander Leids hofje, het in 1625 gesticht en in 1639 afgebouwde Sint Salvator'Hofje in Leiden.

~ **Justus (Joost) de Nobelaer was een ijdele man** die alle eer naar zichzelf wilde trekken. Hij was echter alleen maar **een soort 'uitvoerend regent' of 'uitvoerder van het testament'**, hij deed echter net of het om de bouw van zijn hofje ging..., maar dat was dus niet! Het geslacht 'de Nobelaer' komt niet voor in het Nederlands Adelsboek, hetgeen betekent dat het al vrij vroeg is uitgestorven. Bron: Genealogie F. Rijckaert, Doetinchem

~ **Het Paulus'Hofje had als bouwvoorbeeld Het Hofje van Wouw in Den Haag.** Dat was nodig, want ervaring met hofjes bouwen had men niet in West-Brabant.

Van het Paulus'Hofje is de bouwtrant royaler en soberder met een boersere gemoedelijke Brabantse slordigheid in overeenstemming met het landelijk 'agrarisch bouwen' door minder geschoolde bouwlieden. Niet zo keurig afgewerkt.

~ **Het eerste particuliere hofje of gasthuis genaamd 'het Vrouwenhuis'** dat onderdak gaf aan 13 allerarmsten en gebrekigen, is in 1444 opgericht door de schatrijke Johan van Ittersum in Zwolle.

~ **Mannenhofjes voor oude mannen** waren er niet, alleenstaande mannen werden toen niet in staat geacht voor zichzelf te kunnen zorgen! Wel waren er 'Oude Mannenhuizen' waar mannen woonden.

8. Koetshuis met stal van huis 'de Nobelaer', Bruijnkhuisen 4 te Etten, was een omgracht adellijk huis met neerhof door Justus de Nobelaer vernieuwd en in de 19e eeuw gesloopt, op dit gebouw na, dat ten dele staat afgebeeld op een tekening van F. Verrijck uit 1790.

Het gebouw is verbouwd tot drie woningen. **Van oorsprong stond hier een heerboerderij op zo'n vijftig hectare grond.** Hier stonden de karren en hing het tuig van de boerderij die in het begin van de zeventiende eeuw in bezit kwam van de adellijke familie De Nobelaer. Justus de Nobelaer heeft er **een kasteel in Franse stijl** laten bouwen, dat er tot 1820 stond. Brokstukken van het gesloopte kasteel zijn bij de verbouwing van het restaurant en de drie woninkjes hergebruikt.

9. 'De Kapel', Stationsstraat 28a / Oderkerkpark te Etten, behoorde bij het **voormalig St. Elisabeth Ziekenhuis**, dat gebouwd was in 1903 en in 1934 werd voorzien van een nieuwe kapel.

De driebeukige kapel werd aan de kant van de Stationsstraat gebouwd in een sobere neogotische bouwstijl, in baksteen met ramen en deuren met spitse bogen. In 1971 werd het ziekenhuis gesloopt.

De huidige molen én de voormalige molens in Etten

Wind, een duurzaam product'. Hoe werkt trouwens een molen? In de twaalfde eeuw verschijnen de eerste windmolens in Noordwest Europa. Windmolens zetten de bewegingsenergie van de lucht om in het draaien van de wieken, zo hoog mogelijk in de wind. Dit maalwerktuig is een raderensysteem overgebracht voor productiedoeleinden, het bovenwiel drijft de koningsas aan door het draaien van de wieken, vervolgens de steenrondsels die de molenstenen in de steenkuip laten draaien. ~ Tekening M

Er bestaan verschillende soorten windmolens; **watermolen, koren- of graanmolen, oliemolen, run/rosmolen en houtzaagmolen**. Zo kon er **graan gemalen** worden. Maar er kon ook olie geperst worden uit zaden, en eikenschors worden **fijn gemalen**. Ook werden ze gebruikt om **boomstammen te zagen** tot balken en planken. Ze konden ook ingezet worden om **water te verplaatsen** naar een hoger niveau. Het waterpeil in polders werd weer lager. Molens werden gemaakt van hout, metselwerk of van beiden en ook nog in verschillende maten en vormen afhankelijk van het bestemmingsgebruik.

10. Stenen stellingkorenmolen de 'Bisschopmolen', Bisschopmolenstraat 256 te Etten, deze huidige molen uit 1744, staat op een verhoogd plantsoengedeelte aan het vroegere 'Moleneind'.

De huidige molen is één van de weinige molens in West-Brabant, die van **een vangtrommel** is voorzien, de 'rem' om draaiende wieken stil te zetten. In 1939 aangebracht ter vervanging van de vangstok.

In de nabijheid van de molen stond vroeger **het molenaars-huis**. Rond de molen was bebouwing van onder meer **een boerderij** met schuren, erf en hooimijt. ~ Foto 10

Deze omgeving had in de vroegere jaren ruimte voor drie molens;

~ op deze plek heeft vóór 1292 een houten standerdmolen gestaan, die bij een inval, omstreeks 1583, door krijgsvolk uit Zevenbergen in vlammen is opgegaan. Er kwam in 1633 een nieuwe standerdmolen.

~ een **stenen stellingkorenmolen** uit 1744, (de huidige molen) op de plaats van een **houten standerdmolen**, die door brand was verwoest.

~ vlakbij de molen stond ook een **rosmolen** uit 1842? een door rondlopende paarden aangedreven molen, waarvan de juiste situering niet bekend is.

~ **voormalige Stenen bergkorenmolen 'Weltevreden', aan de Roosendaalseweg te Etten**; De molen is in 1836 door notaris J. de Bosson gebouwd. Tot 1974 stond deze oorspronkelijk door de wind aangedreven stenen bergmolen ook wel de 'Molen van Coppens' genoemd aldaar, waarna hij werd gesloopt.

11. Natuurpark de 'Oude Kwekerij', vrije ingang door een spijlenhekwerk in Beatrixpark tussen nr. 7 en 13 te Etten, De grondlegger van deze kwekerij was Jan Nieuwens-teeg. Het ligt verscholen in het centrum van Etten, een stukje natuur dat altijd in bloei staat. Ooit was dit de 'geboorteplaats' en de opslagtuin van groenbeplanting voor aanplant in de gemeente.

Na jaren verwaarlozing kan de liefhebber zijn hart in groei en bloei elk seizoen ophalen, want de vier jaargetijden worden hier in ere gehouden. In het park groeien 80 verschillende soorten bomen en struiken waaronder sequoia's van 32 meter hoog, ook rododendrons en vele paddestoelen.

12. Nederlands Drukkerij Museum, Leeuwerik 8 te Etten, een **museumboerderij over boekdrukkunst**. In dit museum, opgericht in 1976 en gehuisvest in **een boerderij uit 1800**, zijn alle facetten van het ambachtelijke boekdrukkerwerk te zien.

De oude drukkerij is ingericht zoals het was in de vijftiger jaren. In de grote drukkerszaal werken alle drukpersen en is het mogelijk om zelf afdrukken te maken.

~ Op de bovenverdieping is een **expositieruimte**, waar wissel-tentoonstellingen worden ingericht.

~ Voor kinderen is een **educatief programma** waarbij ze op verschillende persen zelfstandig afdrukken kunnen maken en in de boekbinderij hun eigen boekje maken.

Een hoeve in het buitengebied van Etten

24. de 'Menmoerhoeve', Zundertseweg 66 te Etten, De Menmoerhoeve is **een recreatieboerderij met restaurant, camping en feestzaal** voor familie en bedrijfsuitjes.

U kunt een wandeling maken over ons terrein langs de dieren en tuinen.

Voor kinderen is er een speurtocht waar ze kennismaken met de dieren die wonen op de boerderij. Bij de Menmoerhoeve kunt u genieten van mooie, lekkere en lokale producten.

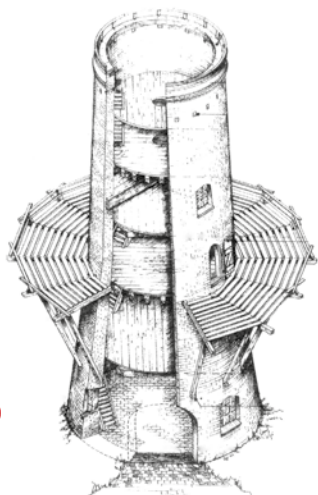
~ **Beleef de Menmoerhoeve zelf door een wandeling** te maken langs de groentetuin, fruitgaard, door de vlindertuin en langs de dieren, zoals koeien, schapen, kippen, paarden en nog veel meer dieren die op de boerderij wonen.

HISTORISCH ERFGOED in het dorp op de LEUR

13. Nederlands Hervormde zaalkerk 'Trouwkerkje', van Bergenplein 1 op de Leur, deze kapel was een dochterkerk van de kerk van Etten. Deze kerk werd in **1614 herbouwd**, met bijdragen van Adriaan van Bergen, vanwege de verwoesting in 1584 door de Spanjaarden in de 80-jarige oorlog.

De eiken preekstoel of kansel, een doophek met doopboog en een koperen lesse naar is uit 1650.

In 1717 werd een **Jacobus Zeemans-orgel** geplaatst. Het carillon bestaat uit 32 klokken. In 1935 werd het torenuurwerk aangebracht.

14. Standbeeld van Adriaan van Bergen, Geerkade, aan de zwaairom van de haven in Leur. Het beeld is sinds zijn onthulling in 1904 in het Heerma van Vossplantsoen zeven maal verplaatst. Voor het eerst van 1962 tot 1969 naar de tuin van het voormalige postkantoor vanwege de demping van de haven. Daarna terug naar het Heerma van Vossplantsoen tot 1982.

En vervolgens naar de Geerkade, op de kop van de haven. In 1989 werd het beeld onthoofd. Na korte tijd voor 17 jaar een stukje verder gezet. En in 2007 naar de plek waar nu het kanon staat. Uiteindelijk bijna 10 meter verder verzet. Van al die verhuizingen is hij slechts **éénmaal verder dan 20 meter verplaatst!** en dat allemaal binnen zijn totale afstand van niet meer dan 250 meter.

HISTORISCH ERFGOED in het dorp op de LEUR

15. De Leurse haven, vroeger 'Loersche Vaert' uit 1405 aan de Geerkade op de Leur, **met zwaai- en bruggen**. Gedurende de Middeleeuwen groeide de uitvoerhaven van Leur met transporten turf naar Antwerpen, Brugge en andere Vlaamse en Hollandse steden. Mogelijk werden **turf-schuren** trapsgewijs tegen een dijk van de vaart aan gebouwd om de natte turf op te slaan om te drogen en daarna op kleinere platte schuiten naar de haven te vervoeren. Tot 1965 lag de bochtige haven tot in de dorpskern. **Bewaarde dorpsgezichten aan de haven zijn het tramstation, het gesticht het 'Hooghuys' op grondgebied van Roeloffs en café Roeloffs**. In 1461 werd gesproken over de 'steenwegen' van de Leur. Omstreeks 1470 bleek een flink gedeelte van de Leur bestraat. **De nu nog statige prachtige herenhuizen zijn een herinnering aan die tijd.** ~ Foto 15a

~ Over de haven van Leur was **een ophaalbrug**, die later vervangen werd door **een vaste brug**, zodat de grotere schepen niet meer in het zuidelijke gedeelte van de haven konden komen. De Leur werd door de vaart door het midden van de Leur verdeeld in **de Lange en de Korte Leur**. Op iedere hoek van de brug stond een lantaarn, waarvan de lampen verwijderd zijn, dat was te kostbaar! Het havenbestuur stelde een **verordening** op voor alle boottransporten en de ligplaatsen. ~ Foto 15b

~ Bij de haven ontwikkelde zich een handelscentrum / industriegebiedje, de **beetwortelsuikerfabriek** op Zwartenberg van Heerma van Voss, **leerlooierijen, zeepziederij, glycerinefabriek, strohulzenfabriek, pottenbakkerij** die in 1844 de eerste steenfabriek 'de Hoop' werd, scheepswerf, wagenmaker en hoefsmid, zelfs een scheepswerf, roomboter- en melkfabriek, sigarenmakerij, bierbrouwerijen en confectie-ateliers, suikerfabriek. ~ Foto 15c

16. Zeep- en glycerinefabriek 'de Ster' aan de Geerkade 19 op de Leur, gebouwd in 1913 als zeepziederij. Hier produceerde men zeep door middel van verhitting van vetten. Na een aantal jaren stapte men over op de chemische productie van zeep. Vanaf de jaren 20 van de vorige eeuw was het gebouw in gebruik als **werktuigenfabriek voor weegapparatuur**. Het kleinschalige markante fabriekscomplex bestaat uit twee gebouwen: een laag witgeverfd bakstenen voorgebouw met een houten dakconstructie en een drielaags gebouw met gietijzeren vensters. De bijhorende **schoorsteen** is in 1992 afgebroken wegens bouwvalligheid. In 1997 sloot de fabriek definitief haar deuren.

~ Vanaf 2014 is in dit gebouw **restaurant 'het Havenhuis'** en diverse **bedrijfskantoren** gevestigd. ~ Foto 16

Een molen in het dorp op de Leur

17. Ronde stenen stellingkorenmolen 'De Lelie', Geerkade 45 op de Leur. Aanvankelijk gebouwd in 1801 door molenmaker Carolus Oomen uit Princenhage als zaag- en schorsmolen. De eerste plaatselijke **industriemolen** gebouwd voor de **leerlooierijen**. Deze molen werd enkele jaren daarna ook als koren-molen gebruikt. Tevens maalde deze molen ook gedroogde beenderen voor de productie van beenderlijm. De molen **brandde af** in 1833 en er bleef slechts een uitgebrande ruïne over. Herbouw volgde in 1834 door de Leurse molenmaker Wouter van Rijmenam. De molen werd aan het begin van de 20e eeuw onttrokken. In de overgebleven romp werd een motormaalderij ingericht. De herbouwde molen kwam in 1995 gereed met een noodkap, **in 1998 is hij voltooid**.

18. Herenhuis, Lange Brugstraat 33, op de Leur, met wit gepleisterde lijstgevel. De toegangsdeur heeft rondom een gepleisterde kroonlijst op pilasters, zes stoeppalen met kettingen. Aan de Brouwerstraat 1, op de Leur, was de **voormalige mouterij / brouwerij** gevestigd in een voormalig bedrijfsgebouw met open houten bovenbouw, achter het herenhuis aan de Lange Brugstraat 33.

Bierbrouwerij 'de Schenkan' is omstreeks 1635 opgericht aan de Lange Brugstraat 33, in Leur. In januari 1880 is de brouwerij in handen gekomen van **J.J. de Weert**, een bierbrouwer uit een Brabants brouwersgeslacht. In 1893 breidde De Weert de brouwerij uit met een kleine mouterij. De brouwerij is later overgenomen door door **zoon A. de Weert** (Augustinus, roepnaam: Gust). Deze heeft nog tot 1954 diverse biersoorten gebrouwen, waarna hij zijn bierproductie heeft gestopt. Het toenemende verbruik van het zogenaamde lichte bier heeft een aantal kleinere bierbrouwers de das omgedaan. Ook **'De Schenkan'** moest om die reden gesloten worden. ~ Foto 18

~ Op 8 mei 1752 gaf de kanselarij van de stadhouder een reglement uit voor de **oprichting van een schutsgilde en cloveniersgilde** op Leur. Dit reglement werd uitgegeven uit naam van de moeder van Willem V, prinses Anna van Hannover, weduwe van Willem IV. Het eerste jaar meldden zich 24 leden. In 1747 vielen de Franse troepen West-Brabant binnen, die zeer snel Bergen op Zoom veroverden. De bevolking tot voorbij Breda voelde zich onveilig en wilde graag bescherming. In de voetsporen van de soldaten volgden ook plunderende misdadigersbendes waardoor een schutsgilde de orde moest helpen handhaven. Als 'hulppolitie' waren de gilden van onschatbare waarde.

19. Een 17de eeuwse langhuis- of langgevelboerderij, Lange Brugstraat 87-89 op de Leur. Met een grotendeels origineel woongedeelte. De oostgevel heeft kruiskozijnen waarboven geblokte strekken. Het gevelgedeelte aan de straatkant heeft houten kruiskozijnen en buitenluiken aan de benedenhelft van de ramen. De vensters zijn ook voorzien van omlijstingen in rode baksteen en hebben tevens buitenluiken. Het zadeldak is gedekt met riet.

~ **Boerderijcomplexen** in Westelijk Noord-Brabant bestaan meestal uit een **langgevelboerderij**, met twee linden, een langdeelschuur, een karschop en een waterput. Deze boerderijen behoren allemaal tot de 'Hallenhuisgroep', de meest verbreide bouwtraditie van boerderijen in Nederland, die teruggaat tot in de late Middeleeuwen (1000-1500). In een dorp stonden 3 tot 10 boerderijen met de achtergevel aan de straat in één rij en er woonden ongeveer 10 mensen in één boerderij.

Dit **driebeukig boerderijtype** kenmerkt zich door een **grote middenbeuk**, een zelfstandige constructie waartegen **twee zijbeuken** en een constructie met ankerbalkgebinten. Aanvankelijk bestaande uit één grote ruimte zonder scheiding tussen het **woon- en het bedrijfs-gedeelte**.

In het Brabantse land ontwikkelden de **Saksische boerderijvorm** zich uit het **'Los Hoes'**, een legendarische, niet door tussenwanden onderverdeelde ruimte met rechthoekige plattegrond, het woongedeelte onderscheidde zich doordat het meestal was gevloerd met veldkeien of met klinkers.

De huidige 'molenromp' en de voormalige molens op de Leur

20. Ronde conisch gemetselde 'bakstenen molenromp', Korte Brugstraat 96 op de Leur. In deze straat staat de molenromp van korenmolen '**De Korenmolen**', een bakstenen stellingkorenmolen, een bovenkruier, uit omstreeks 1840. In 1868 werd Sybrand Heerma van Voss door zijn oom Casparus aangesteld **als zaakwaarnemer op de 'Korenmolen'**, de huidige molenromp, aan de Korte Brugstraat te Leur. Reeds op 27-jarige leeftijd kreeg hij de leiding over **de Leurse olie- en meelmolen, een schors-, pel-, rosolie- en graanmolen**, waarin bovendien **de eerste stoommachine** van de hele gemeente op de Leur stond. Bij een hevige storm in 1921 werd de kap en het wiekenkruis van de molen gerukt en nooit meer vervangen. De molen is in 1929 onttakeld. Doet nu dienst als opslagruimte.

~ In 1851 werd achter deze molen, een **rosoliemolen, aangedreven door paarden**, opgericht.

In 1859 werd een stoommachine geplaatst, die zowel de korenmolen als de oliemolen kon aandrijven. Volgens kadastrergegevens herbouwde molenaar Kemps de molen in 1908 en brak hij in 1909 de oude rosoliemolen, achter de molen, af.

~ Ter hoogte van de **Korte Brugstraat en het Van Bergenplein** heeft begin 1800 een **achtkantige windhoutzaagmolen**, genaamd 'De Hoop' gestaan.

21. Herenhuis met schuur, erf, gebouwen en bouwland, Korte Brugstraat 70-72 op de (Korte) Leur. Een **kenmerkend Leurs patriciershuis**, ontstaan uit twee oudere huisjes, van bouwjaar 1853. Gebouwd in opdracht van een admiraal uit Den Haag, die zich in Leur vestigde. **Een groot huis waaraan een voormalige zeepziederij was gebouwd**, die bij het huis betrokken kon worden. Er achter lag bouwland, dat bij de tuin kon, zodat het een grote tuin kon worden. Voorgevel met gebosseerd gepleisterde lijstgevel onder schilddak. Vensters met stuc-versiering. Stoeppalen in betegeld loopdeel aan de voorgevel.

Een zeepziederij, gesticht in 1843 en begon **met zoutwinning** aan de Korte Brugstraat op de Leur. In 1853 kwam daar **het zieden van zeep** bij. De zeepziederij was in 1862 beëindigd en verhuisd naar Breda. De eigenaren waren genegen om dit complex met woonhuis te verkopen.

Een van de eigenaren zou later samen met Sybrand Heerma van Voss en enkele anderen een firma oprichten die **de suikerfabriek aan de Mark** bouwde en exploiteerde, waarvan Sybrand Heerma van Voss de leiding kreeg.

De woonhuisfunctie werd tweemaal onderbroken, in 1920-1930 door **de vestiging van een Protestants jongenstehuis** en in 1957 door de **vestiging van een winkel**.

~ **In de Korte Brugstraat**, waar vanaf 1900, aan de weg van de Leur naar rivier de Mark, **11 huizen stonden waarvan minstens 8 café's**. De eigenaren, meestal mannen, hadden beroepen als polderwerker, schipper, landbouwer, molenaar, boer, houtzager, veerman, sluisbediende en paardenverhuurder. **De vrouwen hadden in de voorkamer van hun huis een café met al dan niet een vergunning**.

~ Het vijfde huis met een café werd bestiert door de vrouw, de man was smid, had een smederij met koetsenverhuur en een wagenmakerij. Hij was tevens **koetsier van Sybrand Heerma van Voss**. Iedere morgen haalde hij de heer Heerma van Voss in de Leur op en 's avonds bracht hij hem weer thuis met een rijtuig van en naar de suikerfabriek bij de haven op de Leur. ~ Foto 21a en foto 21b

22. Boerderijcomplex, Haansberg 39 op de Leur. Op **een oude kadastrale kaart van 1811-1832** bevindt zich ter hoogte van de Haansberg en Geerstraat een agrarisch gebied van ongeveer 10 agrarische boerderijcomplexen van grote boerderijen met grote schuren. **Op het boerderijcomplex Haansberg 39, uit de 18e of begin 19e eeuw stond een grote boerderij, een kleine dwarsdeelschuur, een grote langsdeelschuur en een bakhuis.**

~ Middels telmerken, in het hout gesneden tekens van de timmerman, is de bouw te dateren op 1910.

~ Vanwege het optredend tekort aan veeberging, met ruimte voor voeding en mestafvoer, is het interieur van de (nieuwe) stalruimte vergroot door langs de gehele brandmuur een voorstal te bouwen, ook langs de achtergevel. Het rundvee neemt over de volle breedte de bredere ruimte in beslag.

Het paard heeft zijn oud verblijf reeds (moeten) ruimen.

Dit gebouwencomplex is van **beeldbepalende betekenis** voor het aanzien van de omgeving. Vanwege de ontstaansleeftijd van het complex als geheel is sprake van zeldzaamheid op lokaal niveau, met de nadruk op behoud van de hoofdvorm van de gebouwen.

~ De bouwhistorische omschrijving van het boerderijcomplex;

De buitengevels zijn gemetseld met IJsselsteentjes en/of gele baksteen in kruisverband.

De daken zijn voorzien van blauw gesmoorde Oud-Hollandse dakpannen of riet.

Langgevelboerderij, evenals de langsdeelschuur, zijn met de nokas van het lesse-naarsdak haaks op de Haansberg gericht en liggen een aantal meters van de openbare weg.

Dwarsdeelschuur, met een sobere, doelmatige vormgeving in vrij rijke materialen, De voorgevel bestaat uit drie houten staanders met gesneden houten voorschot.

Langsdeelschuur, met rijke karakteristieke materialisering en detaillering.

Bakhuis, vanwege brandgevaar werd vroeger de oven van de boerderij verplaatst naar een stenen bakhuis. Inwendig is een bakoven met ovendeur. Grotere bakhuizen konden ook gebruikt worden voor het doen van de was en het kneden van deeg. Ook kwam het voor dat de burens gebruik maakten van elkaars oven, hetgeen tijd en stookhout scheelde.

~ Foto 22

Een molen in het buitengebied van op de Leur

23. Stenen windwatermolen de 'Zwartenbergse Molen', Zevenbergseweg 23 op de Leur;

In 1721 besloot men **een achtkante houten windwatermolen** met een rieten kap te bouwen die het water geforceerd moest wegmalen, middels een stenen goot uit de polder.

In oorlogstijd werd met een kleine maalstoel op de eerste zolder ook graan gemalen.

Nadat de molen, door blikseminslag in 1888, was afgebrand bouwde men in 1889 op dezelfde fundering en waterlopen de **huidige stenen windwatermolen**, een grondzeiler.

Colofon

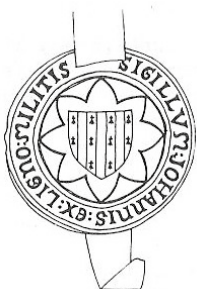
Heemkundekring Jan uten Houde Etten-Leur, werkgroep monumentaal onroerend erfgoed, cultuurhistorische en bouwhistorische redactie, samenstelling en tekstbewerking Jan van de Wouw.

Deze uitgave is verkrijgbaar in de voormalige kostervoning met schuurtje, nu City Shop / Tourist Information, Markt 4 te Etten.

Levend Erfgoed
'Als monumenten konden praten'

1. Het Oude Raadhuis, Markt 1
2. voormalig 19e eeuwse brandspuithuisje, nu Mariakapel, Markt 2
3. Voormalige kosterswoning met schuurtje, nu City Shop, Markt 4
4. Voormalige Nederlands Hervormde Raadhuys- en Raadzaalkerk, ook Catharinakerk en Van Goghkerk genoemd, met kerktoeren, Markt 6
5. Huis 'de Zwaan', Markt 7
6. Voormalig herenhuis 'De Linden', Markt 9
7. Het Sint Paulus'Hofje, aan de Markt 43-73
8. Koetshuis met stal van huis 'de Nobelaer', Bruininkhuizen 4
9. 'De Kapel', Stationsstraat 28a / Oderkerkpark
10. Stenen stellingkorenmolens de 'Bisschopmolen', Bisschopmolenstraat 256
11. Natuurpark de 'Oude Kwekerij' in Beatrixpark tussen nr. 7 en 13
12. Nederlands Drukkerij Museum, Leeuwerik 8
13. Nederlands Hervormde zaalkerk 'Trouwkerkje', van Bergenplein 1
14. Standbeeld van Adriaan van Bergen, Geerkade, aan de zwaaihoek van de haven
15. De Leurse haven
16. Zeep- en glycerinefabriek 'de Ster' aan de Geerkade 19
17. Ronde stenen stellingkorenmolen 'De Lelie', Geerkade 45
18. Woonhuis met voormalige mouterij / brouwerij, Brouwerstraat
19. Een 17de eeuwse langhuis- of langgevelboerderij, Lange Brugstraat 87-89
20. Ronde conisch gemetselde 'bakstenen molenromp'
21. Woonhuis met schuur, erf, gebouwen en bouwland, Korte Brugstraat 70-72
22. Boerderijcomplex, Haansberg 39
23. Stenen windwatermolen de 'Zwartenbergse Molen'
24. De 'Menmoerhoeve', Zundertseweg 66 te Etten

Open Monumentendag Etten-Leur, editie 2023

De open monumentendagen worden georganiseerd door de Werkgroep Materieel Onroerend Erfgoed van de Heemkundekring Jan uten Houte, met ondersteuning van KOEPEL, de gemeentelijke marktplaats voor cultuureducatie Etten-Leur.

Meer details op de City App of www.etten-leur.nl
 Informatie over monumenten www.janutenhoute.nl

